

УДК 821.161.2-94.09

Яременко В.М.

1 ВЕРЕСНЯ 1939 ТА 22 ЧЕРВНЯ 1941 Р.

В СПОМИНАХ ОЧЕВИДЦІВ

На основі мемуарної літератури робиться спроба прослідкувати індивідуальну пам'ять людей про одні й ті ж події Другої світової війни, її контрверсійність, залежність від зовнішніх впливів, колективної пам'яті певної групи.

Ключові слова: 1 вересня 1939 р., 22 червня 1941 р., мемуари, індивідуальна пам'ять, колективна пам'ять.

Мемуарний жанр виник в епоху Ренесансу на ґрунті визнання значимості індивідуального життєвого досвіду особистості й відчуття нею руху часу. Один із визначних дослідників егджерел Андрій Тартаковський стверджував, що «створення, а ще більше опублікування мемуарів також є подією в історії культури, вчинком, актом діяльності історично мислячої людини, іноді не менш значимим, ніж її участь у тих подіях, які описані в мемуарах» [9, 3].

Вивчення спогадів потрапило в поле зору дослідників уже досить давно. Зрозуміло, що егджерела – в тому числі й мемуари – суб'єктивні за своїм характером. Було б безглуздо це заперечувати, але й так само зараховувати до недоліків. Автори писали й пишуть свої спомини, виходячи з наявного рівня освіти, умов життя, закладених у них із дитинства стереотипів, умов існування в реаліях певного історичного періоду, інформаційного простору тощо. Цінність мемуарів полягає в тому, що вони допомагають оживити, «олюднити» певні події чи факти, внести яскраві барви в сухий текст. Але не лише в цьому. Мемуари цікаві самі по собі як культурне явище, що допомагає зрозуміти епоху, дух часу, в який вони писалися. В нашому ж випадку інтерес до споминів актуалізований можливістю репрезентувати моделі індивідуальної пам'яті про Другу світову/«Велику Вітчизняну війну». Дозволимо собі стверджувати, що мемуари (відображення індивідуальної пам'яті особи) потрапляють під вплив колективної пам'яті певної групи, з якою себе співвідносять їхні автори, а також і самі впли-

вають на формування пам'яті про те чи інше явище. Однак механізми таких взаємовпливів ще потребують пильної уваги memory studies [12, 214].

Незважаючи на термін давності (66 років по закінченню), Друга світова/«Велика Вітчизняна» війна надалі залишається в епіцентрі уваги науковців, політиків, широкої громадськості. Досить часто події війни стають тим «яблуком розбрату», яке не дозволяє українцям почувати/уявляти себе окремою нацією з єдиною історією, спільною колективною пам'яттю та «пантеоном героїв».

У самій історії війни (Другої світової чи «Великої Вітчизняної») малодослідженим та найбільш спірним є її початок. Отож, саме 1 вересня 1939 р. та 22 червня 1941 р. потрапили в діапазон нашої уваги. Всі події, дотичні до зазначеного періоду, розглядаються через призму мемуарів.

Після закінчення Другої світової війни лавина споминів заполонила видавництва в різних частинах світу. Приміром, для Німеччини післявоєнний час позначений потоком мемуарної літератури колишніх генералів вермахту, в якій автори намагалися відокремити військових від націонал-соціалістичної партії та Гітлера, перекласти відповідальність за події на фронті й окупацію на партійне керівництво [13, 5]. У Радянському Союзі також існувала мода на мемуари. Свого апогею вона, як і політика пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни [2], досягнула в роки правління Леоніда Брежнєва.

До розгляду в нашому дослідженні залучено спогади п'ятьох осіб. Усі мемуаристи були українцями, народилися й побачили початок війни на українських землях. Вони змалювали в своїх споминах образи і переживання, пов'язані з 1 вересня 1939 чи 22 червня 1941 років, або й одночасно обох дат. На момент початку Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) вік мемуаристів становив від 14 до 50 років. Тобто серед них були люди, які народилися й встигли стати дорослими свідомими людьми ще в часи існування Російської імперії, а також ті, хто народився й набував життєвого досвіду вже в Радянському Союзі.

Автори писали свої спомини в зрілому віці та планували їх видання. Цим мемуари суттєво відрізняються від дещо іншого

жанру – щоденників, що народжуються відразу по «гарячих слідах» події. В щоденнику, який ведеться, перш за все, «для себе», автор висловлює думки й почуття повніше, відвертіше. Мемуаристу ж ідеться не тільки про власні рефлексії, але й про рефлексії читача. Однак історичну канву, як правило, краще встановити, використовуючи спомини, бо їх створюють продумано, попередньо розраховуючи на друк та «споживання» широким читацьким загалом. Щоденник часто пишеться емоційно й уривчасто, нотується тільки те, що найбільше зачепило.

Кожен автор мемуарів, які проаналізовані в нашому дослідженні, намагався передати власну візію війни, залишити «правдиву історію» для нащадків, тож сподівався, що його спомини прислужаться професійним історикам для відтворення об'єктивних історичних фактів. Ми зможемо це побачити під час розгляду мотивів написання текстів, які кожен автор залишив у перед- чи післямові.

Черговість розгляду мемуарів у статті вибудовано відповідно до черговості їх написання та публікації.

Федір Пігідо (Правобережний)

Федір Пігідо (літературні псевдо – Правобережний, Стайківський) народився 1 жовтня 1888 р. у селі Стайки недалеко від Києва. Він навчався в Смілянській технічній та Київській середній військово-медичній школі; в 1917–1920 рр. працював у Головній військовій санітарній управі Української УНР, протягом 1930–1935 рр. навчався на промисловому факультеті Інституту економічних наук, який закінчив із відзнакою. Перед війною Пігідо працював начальником планового відділу Київського обласного тресту будматеріалів, у науково-дослідному інституті, займався педагогічною працею.

Війну автор зустрів на Київщині. Під час відступу німців у 1944 р. Федір Петрович емігрував із сім'єю до Західної Німеччини, де й провів решту свого життя. В еміграції Пігідо займався культурно-просвітницькою діяльністю, близько товаришував із Іваном Багряним. Упродовж 1950–1951 рр. він очолював видавництво «Українські вісті» в Новому Ульмі, був членом Української революційно-демократичної партії, яка виникла в Німеччині

1946 р. з українських емігрантів та ставила за мету здобуття Україною незалежності. Помер Федір Петрович у 1962 р., похований біля Мюнхена [8, 7]. Мемуари Пігідо-Правобережного датовані кінцем 1940-х рр. (на той момент йому було близько 60 років). Осередок Української культури й освіти у Вінніпезі (Канада) проводив у 1947–1948 рр. конкурс на написання споминів про Другу світову війну. 1949 р. саме Федір Пігідо отримав першу премію за спогади «Велика Вітчизняна війна».

Мабуть, на ставлення автора до радянської влади та СРСР важливий вплив мав і той факт, що в 1933 р. померло з голоду двоє його родичів, ще трьох, в тому числі й рідного брата Федора Петровича, в 1930-х роках розстріляли, чотирьох заслали в північні табори [8, 7]. Передвоєнне життя в Радянському Союзі Федір Пігідо змалював похмурими тонами: голод, репресії, важкі побутові умови для виживання пересічної людини. Автор споминів «Велика Вітчизняна війна», спробувавши життя в Радянському Союзі, емігрував за першої нагоди.

У своїй читацькій аудиторії автор бачив, у першу чергу, західного читача й намагався поінформувати його про дійсний, на думку Пігідо, стан справ у Радянському Союзі в роки Другої світової війни. Мотивом для написання споминів стало те, що «...мало знають по цей бік «китайського муру» чи там «залізної заслони», – що ось уже більше як чверть століття відгороджує нашу Батьківщину від решти культурного світу, – про справжній стан речей у советському «соціалістичному раю» [5, 13]. Насамкінець Федір Пігідо, як і більшість авторів споминів, передбачених для друку, запевняв свого читача в правдивості та щирості власних мемуарів: «Я маю, дякувати Богові, близько 60 років і, як то кажуть, – «уже вертаюся з базару». Такий вік зобов'язує людину. В такому віці, десь біля порогу Вічності, людина не може й не сміє віддаватися хвилими настроям чи почуттям злоби або помсти. Отже, пишу щиру правду, пишу те, що бачив на власні очі, що чув своїми вухами. Пишу так, як сприймалися ті чи інші явища людьми, з якими мені доводилось зустрічатись і говорити» [5, 15].

Федір Пігідо-Правобережний добре знався на передвоєнній міжнародній ситуації: він згадував про факт підписання пакту про

ненапад між гітлерівською Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 р., а також про існування, окрім опублікованої частини, ще й таємних протоколів про розподіл сфер впливу між Німеччиною та СРСР [5, 23]. Автор не лише фіксував цю інформацію, але й намагався її аналізувати, робити висновки про те, що переслідувала кожна зі сторін-підписантів.

Відносно початку Другої світової війни автор зазначив, що не ставив собі за мету розповісти про події «зловісного 1939 р., коли, за два тижні після гітлерівського нападу на Польщу, Кремль “простяг руку братньої допомоги західним братам”» [5, 16]. Мотивував він це тим, що не був свідком згаданих подій, не брав у них безпосередньої участі, мало що залишилося в його пам'яті. Але самі епітети, які використовував автор, вже дають певне уявлення про його ставлення та поінформованість. У зв'язку з нападом Гітлера на Польщу в мемуарах подано інформацію про виступ на радіо В'ячеслава Молотова: «... і з неприхованою зловтішністю, цинічно сказав (Молотов – В.Я.), що от, мовляв, і почалася бійка між буржуазними країнами, почалось взаємне кровопускання, ну... а ми, подивимось тепер, як поведеться тим панам, як то вони, ті буржуї, покажуть себе...» [5, 23]. Вступ Червоної армії 17 вересня 1939 р. на територію східних теренів тодішньої Польської держави Федір Пігідо оцінив як узгоджену таємними протоколами дію Кремля. Не оминув він у своїх мемуарах і поставок продуктів та сировини до Третього рейху. За свідченням автора, він мав доступ до інформації про поставки з перших рук – був знайомий із людьми, що працювали в цій галузі. «Надійне джерело» переповіло Правобережному, які заходи проводилися з радянської сторони, щоб уповільнити темпи поставок: «перешкоди» по лінії завантаженості залізниць, «брак» потягів, постійно щось «пеувалося» тощо [5, 24].

Більше уваги Федір Пігідо приділив наслідкам прилучення західних теренів України та Білорусії: він згадував численні потяги із заплombованими вагонами, переповнені польськими офіцерами, яких вивозили «десь на схід», а потім вже й «визволенних» від капіталістичного ярма... вчителів, священників і селян – українців і білорусів – у далекі табори Колими, Мурманська та інші «здравниці-курорти» [5, 16]. Також не оминув автор факту

службових відряджень партпрацівників у щойно приєднані землі, після яких вони часто поповнювали свої майнові статки.

З літа 1940 р. Федір Петрович відзначив «підготовку мас» до війни за допомогою «доповідей про міжнародний стан» [5, 24–25]. Восени стало помітним «зникнення» людей, автор пояснив це як «потаємну мобілізацію», яку проводило радянське керівництво. Мобілізували людей різноманітних професій і відправляли у західному напрямку: «В такому порядку до грудня було забрано до війська кілька сотень робітників та службовців з наших заводів та з десятків наших ближчих знайомих» [5, 25]. Із березня 1941 р. автор зауважив «зникнення» вантажних і особових автомашин, яких викликали у воєнкомат [5, 27]. Ще з 1940 р. промислові підприємства поділили на декілька категорій, в основу поділу було покладено їхню важливість для ведення війни: «Над усім становиться «оборонна» промисловість та виконання «оборонних» замовлень» [5, 28].

Федір Пігідо констатував, що на початок 1941 р. «повітря було насичене війною до краю. Буквально ставало тяжко дихати. ...Всюди панував один і той же настрій: скоріше б уже починалося, скоріше б уже якогось кінця» [5, 26].

Коло людей, з якими спілкувався автор, замикалося на тих, хто чекав війну та сподівався на крах Радянського Союзу, вони висловлювали думки, що за СРСР ніхто воювати не буде. Автор вважав такі тенденції в настроях простого пересічного населення домінуючими.

Федір Пігідо одним із перших висловив гіпотезу про підготовку Радянського Союзу до нападу на нацистську Німеччину [5, 28].

Початок війни в Києві автор змалював як суцільні хаос і паніку: хлібні черги, біженці із західноукраїнських земель (як правило, ті, хто був відкомандирований туди, а не корінне населення), серед люду ширилися часто безпідставні чутки, панувала тотальна «шпигоманія» [5, 31]. Федір Петрович відзначив масове дезертирство військових, неявку резервістів, які потрапляли за воєнних обставин під мобілізацію, небажання простих громадян боронити Радянський Союз [5, 35–37].

Костянтин Грушевий

Костянтин Степанович Грушевий народився 7 листопада 1906 р. в м. Сміла Черкаської області. В 1927 р. він став членом комуністичної партії. Після закінчення у 1934 р. Дніпродзержинського металургійного інституту Грушевий працював на Дніпровському металургійному комбінаті імені Ф. Е. Дзержинського. В 1938 р. за відмінні організаторські здібності його висунули на партійну роботу першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП(б)У, а в 1939 р. обрали другим секретарем Дніпровського обкому КП(б)У. На цій посаді Грушевого й застав початок війни. Костянтин Степанович керував підпільним Дніпровським обкомом, забезпечував евакуацію підприємств області та знищення цінностей, які не встигли чи з різних причин не змогли вивести в тил, зати потрапив на фронт, де був членом Воєнних рад. У березні 1944 р. Грушевий отримав звання генерал-майора під час звільнення Норвегії, брав участь у війні на Далекому Сході. Після 1947 р. Костянтин Степанович займався господарсько-партійною роботою: був міністром автотранспорту УРСР, першим секретарем Ізмаїльського обкому КП(б)У, членом ЦК КП(б)У. Протягом 1950–1953 рр. Грушевий навчався у Військовій академії Генерального штабу ЗС СРСР, опісля працював на політичній роботі в Радянській армії, а 1967 р. отримав військове звання генерал-полковника. Офіцера нагороджено багатьма орденами й медалями, з яких 3 ордени Леніна. Костянтин Степанович належав до кола найближчих друзів і соратників Леоніда Ілліча Брежнєва. Помер Грушевий 1982 р. в Москві, на його честь назвали одну з вулиць м. Дніпропетровська, яка існує й до сьогодні [4].

Отож, ідеться про мемуари успішного партійного радянського функціонера, написані з героїчною патетикою. Свої спомини «Тоді, в сорок першому...» Костянтин Степанович видав 1977 р., тобто в розквіт правління свого близького товариша Брежнєва, в час, коли пам'ять про героїчну перемогу у Великій Вітчизняній війні активно культивувалася в радянському суспільстві, стала наріжним каменем у формуванні радянської ідентичності. На 1939 р., у листопаді, автору мало виповнитися 33, а на початок німецько-радянської війни – 34 роки. Мемуари Костянтина Степановича побачили світ, коли йому вже йшов 71 рік.

Грушевий, як і більшість мемуаристів, прагнув розкрити, в першу чергу для молодого покоління, маловідомі та невідомі сторінки війни: «Схвильовано думаєш про те, як важливо нам, учасникам подій, розповісти про пережите, побачене, як важливо поділитися своїми роздумами, розкрити невідомі або маловідомі сторінки історії, щоб вічний вогонь бойових традицій завжди горів у юних серцях, освітлюючи молоді шлях у велике життя – шлях до подвигів у ім'я нашої великої й гаряче любимої Вітчизни, в ім'я перемоги комунізму» [3, 9]. Автор наголошував на вирішальній ролі Комуністичної партії в перемозі над гітлерівцями, на її мудрій виховній ролі для всього населення СРСР. Радянське суспільство початку війни Костянтин Степанович представляє згуртованим, яке мислило й діяло як одне ціле [3, 10].

Мемуарист писав про початок війни на Дніпропетровщині, основну увагу зосереджуючи на роботі партії, організації евакуації. Автор характеризував усіх радянських людей-учасників війни як героїв, однак першість відводив комуністам: «Як і завжди, у всьому попереду були комуністи, люди непохитної волі, безкорисні й скромні трудівники, стійкі бійці, провідники мас, організатори» [3, 10–11].

Грушевий нічого не занотував про зміни в житті країни у зв'язку з приєднанням західних областей чи про початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р., але описав передвоєнні заходи по індустріалізації, соціальні змагання на підприємствах, а також про збільшення трудового дня та робочих днів тижня [3, 14]. Костянтин Семенович зазначав, що в державі чітко відчували наближення війни: «Ми ясно відчували планомірну підготовку до неминучої сутички з фашизмом» [3, 14], «... в 1940 р. і на початку 1941 р. партія й уряд надавали дуже велике значення нарощуванню темпів розвитку оборонної промисловості. Завдяки застосованим заходам випуск її продукції на наших заводах в 1941 р. зріс тільки з січня по червень на 60 відсотків. Однак ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів констатували, що ці темпи недостатні: вони не в повній мірі відповідали потребам оборони країни. В зв'язку з цим 6 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР створили новий мобілізаційний план на другу половину 1941-го й на 1942 рік, який передбачав подальше значне збільшення випуску

боеприпасів» [3, 19]. Костянтин Степанович згадував про розробку та випуск на заводах Дніпропетровщини нової конструкції фугасної авіаційної бомби (ФАБ), яку вперше запустили у виробництво ще 1939 р. В 1940 та першій половині 1941 рр. виробництво ФАБ на заводах Дніпропетровщини суттєво зросло. Він також зазначав, що напередодні війни були розроблені чіткі мобілізаційні плани [3, 20].

Автор розповідав про такі факти з передвоєнного життя, як підготовка різноманітних воєнних спеціалістів, що активно проводилася з 1939 р., а в 1940 р. всі партійні керівники отримали військові звання [3, 24]. Партійне керівництво напередодні війни було покликане посилити ідейну роботу «з виховання народу в душі відданої любові до Радянської Батьківщини, в душі непримиримої ненависті до фашизму, в душі постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни» [3, 21]. У проведенні пропаганди наголос робився на вихованні патріотизму. Грушевий розповідав про практичне втілення завдань, підготовку партійного керівництва, зростання ролі лекційної пропаганди та важливий внесок у виконання поставлених завдань партійних ЗМІ [3, 22, 25]. Усі ці заходи змальовані у позитивному ключі, радянське суспільство представлено високоідейним і гомогенним у своїх поглядах та переконаннях.

У своїх мемуарах Костянтин Степанович оминав будь-яких оцінок та взагалі не згадував про роль Сталіна в перші дні після початку Великої Вітчизняної війни, використовуючи для окреслення керівництва слова «партія», «партійне керівництво». Сталін згадувався лише в цитаті з газети «Дніпропетровська правда» про початок війни [3, 26]. Однак автор не проминув згадати Брежнєва, його віддану роботу на користь Вітчизни напередодні й в роки війни [3, 30–31]. У фотоілюстраціях до книги портрет Леоніда Ілліча вміщено на першому місці.

Власні переживання з приводу розв'язання війни німцями автор передав так: «З думкою про війну змиритися було неможливо. Хіба що-небудь змінилося від учорашнього дня? Ну, звичайно ж, ні! Речі стоять на звичних місцях, за вікнами ті самі знайомі дахи й фасади, те саме небо... Але почалася війна! Невже ось так і починаються війни?» [3, 34].

Автор ретельно описував перший день війни, створюючи враження злагоджених і організованих дій партійного керівництва. Виступ на радіо В'ячеслава Молотова охарактеризовано як такий, що «вразив силою і ясністю, він окриляв вірою в неминучий розгром ворога» [3, 41]. Населення Дніпропетровщини на повідомлення про початок війни, за визначенням Грушевого, проявило однастайність у рішенні ціною власного життя захищати радянську Батьківщину, відсутність найменшого натяку на паніку, незважаючи на раптовість нападу Німеччини, збереження бойового духу та віри в перемогу навіть в критичні моменти перших місяців війни, коли гітлерівські війська швидко просувалися територією СРСР [3, 42–43, 52]. Автор не поминув опису явища «шпигуноманії», яка панувала в перші дні початку війни. Щоправда, коли інші мемуаристи розглядали його як масову істерію, то Грушевий характеризував як «виключну пильність». Унаслідок такої «пильності» й самого автора зазідали в «шпигунстві» [3, 77].

Мемуари Костянтина Грушевого були покликані виконувати виховну роль, в першу чергу для молоді, подавати приклад зразкового радянського громадянина, виходячи із норм, до яких прагнуло керівництво й ідеологи в 70-х роках ХХ ст. Життя й справи свого покоління автор наводив як приклад для наслідування: «Моє покоління стало в ряди бійців на початку тридцятих років. Кожний мирний день ми сприймали як перепочинок між боями, який дозволяв зміцнити державу робітників і селян. ...Якраз у кінці двадцятих років і в тридцяті роки працею радянських людей була закладена база нашої майбутньої перемоги над німецьким фашизмом, над його злагодженою й дуже сильною воєнною машиною» [3, 53].

Антоніна Хелемендик-Кокот

Ще одна авторка мемуарів – Антоніна Петрівна Хелемендик, у шлюбі Кокот, народилася в селі Копані-Лиман Запорізької області 1925 р., тобто на момент початку війни в 1939 р. їй виповнилося 14 років, а на червень 1941-го – 16.

Перед війною авторка вступила до Оріхівського медичного технікуму Запорізької області, практично в переддень радянсько-

німецької війни медтехнікум переїхав до Бердянська, куди змушена була податися й Антоніна. Там її й застала війна. Після появи німців у Бердянську, дівчина повернулася в рідне село. Вже звідти її разом із багатьма іншими односельцями вивезли на роботи до Німеччини. Антоніна вповні спізнала на своїй шкірі принизливу й тяжку долю «остарбайтера». Після звільнення авторка споминів, зважаючи на важкі роки життя в СРСР, вирішила не повертатися на батьківщину, обрала долю чужинки-емігрантки. З часом вона опинилася в Великобританії, далі виїхала на постійне місце проживання до Канади.

Спомини Антоніни Хелемендик-Кокот вийшли друком у 1989 р., коли авторці виповнилося 64 роки. Звертаючись до мотивів, які спонукали її до творення власного життєпису, Антоніна Петрівна вела мову про своє дитинство в селянській родині, тяжке й безпросвітне, на нього припали й роки Голодомору 1932–1933 рр. Авторка наголошувала, що її доля була типовою для багатьох селян тогочасної України, це й спонукало жінку взятися за перо. Її особиста історія мала проілюструвати типовий спосіб життя й поневірянь багатьох пересічних мешканців радянської України: «Така доля випала не мені одній, і саме тому я вирішила описати її, описати все, як було, без ніякого прикрашування чи затемнювання окремих фактів чи епізодів життя» [11].

Ще одним важливим мотивом послугувало виправдання колишніх «остарбайтерів», які не повернулися до Радянського Союзу, а обрали собі долю на Заході. Авторка знала, що на батьківщині таких людей, як вона, вважали за зрадників, і це питання неабияк її турбувало: «У нас, кого вивезли на примусові роботи в Німеччину, совість чиста, ми нічого не завинили перед Батьківщиною. А те, що багато з-посеред нас опинилося після війни на Заході, не вернулися додому, це не наша вина. Причиною цього були терор, голод, смерть, в'язниці, несправедливість, яких ми самі й наші рідні зазнали з боку сталінського режиму» [11]. Авторці йшлося про те, щоб про її історію довідалося якомога ширше коло читачів [10, 303].

Про вересень 1939 р. Антоніна Хелемендик згадала, відзначаючи поширення чуток про початок неминучої війни СРСР з Німеччиною після того, як Червона армія перетнула кордон

колишньої Польщі й зайняла терени Західної України та Білорусії [10, 111]. Вже оповідаючи про будні «остарбайтерів», авторка знайомила читачів із думками галицького українця на ім'я Василь (інших даних у тексті немає) про сприйняття Червоної армії в 1939 р. Передаючи його погляди, вона говорила, що «Василькові не хочеться ... йти на передову на фронт і там воювати й згинути за Адольфа Гітлера. Ще, казав він, коли б прийшлося воювати за вільну Україну, то це інша справа, тоді він сам пішов би в армію. Він тоді, Василько, казав і про те, що не пішов би теж в Червону Армію, бо вона йому видавалася чужою, хоч в ній воювало багато українців. Упередження до Червоної Армії у Василька залишилося ще від 1939 р., коли він був свідком масових арештів на Західній Україні, а згодом і висилки цілих сімей у Сибір, без суду, без розбору – чи хто винен, чи ні, вистачало, що хтось був підозрілий у несприяттві радянській владі, того разом з родиною приходили вночі й забирали, вивозили. Це робилося у великих масштабах і про це люди говорили, що то несправедливо, що то нелюдсько» [10, 247]. Цим обмежуються рефлексії авторки з приводу «золотого вересня» 1939 р.

Антоніна Петрівна більше уваги приділяла передвоєнному «передчуттю війни», настроям у суспільстві. Люди від 1939 р. жили в очікуванні війни, хоча радянська пропаганда працювала в іншому напрямі. Антоніна Петрівна відстоювала думку, що, на відміну від людей, радянське керівництво не готувалося до війни, щиро вірячи в чинність передвоєнного договору з Німеччиною про ненапад: «Сталін Гітлерові вірив до останнього часу. Вірив, як вірить брат братові» [10, 109, 120]. Проте на наступних сторінках Антоніна Петрівна несвідомо суперечила власним твердженням. Починаючи з 1940 р. навчальні плани в Оріхівському медтехнікумі зазнали корегування: «Нас стали найбільше вчити першої медичної допомоги, залишаючи навчання біології чи інших теоретичних предметів на другому плані. Наш військовий керівник, по-російськи «военрук» ...щораз наполегливіше навчав нас військової підготовки, звертаючи увагу на потребу проходити практику щодо медичної допомоги пораненому в умовах бою. ...Практично це виглядало так, що все наше навчання перейшло в руки військового керівника, тобто вчителя

військових справ» [10, 110], «... ми вже тоді, 1940 р., почували себе медсестрами на фронті. І ми так себе уявляли. Бо все було підпорядковане підготовці служби на фронті. Психоз витворився довкола нас і всього населення. З гучномовців, які розташовані по цілому місті, так і чути «Если завтра война, если враг нападет, если черная сила нагрянет – как один человек весь советский народ за свободную родину станет». І далі: «С нами Сталин родной, Тимошенко герой, нас к победе ведет Ворошилов!» [10, 122].

Описуючи наростання передвоєнної паніки, страху перед війною, авторка мемуарів наводила думки простих громадян СРСР про те «... чи виправдане вимагання влади боронити той режим на випадок війни? Чи виправданим було бажання воювати за той режим людям, котрі зазнали стількох знущань? Чи хлопець, який ще недавно пройшов голод, котрий кормився травою, зіллям, квітами акації, корінцями, чи він мав у собі почуття обов'язку боронити ту владу, яка була винна його біді?» [10, 118]. Антоніна Петрівна відзначила поширення чуток про нищення нацистами єврейського населення, це призвело до їх втечі напередодні війни із Запоріжчини [10, 123].

Вибух війни авторка пережила в Бердянську, куди переїхав медтехнікум. Щоб змалювати перше враження Антоніни Петрівни про війну, краще звернутися безпосередньо до її слів: «Все було б гаразд, коли б ранком 22 червня 1942 р. не загудів божевільним ревом гудок. Ми не знали, що діється. Це сталося, коли ми були у школі. Викладач вийшов з класу й незабаром вернувся, наказавши нам іти до гуртожитку, бо Німеччина напала на Радянський Союз. Ми ще тоді не знали, що німецька авіація вже бомбардувала Київ й інші міста, що вже прорвала кордон і суне на схід. Хоч раніше й говорили про війну, саме про евентуальний напад Німеччини, однак звістка про факт неначе заскочила нас, неначе сталося щось, чого не повинно було статися» [10, 129].

Початок війни 1941 р. Антоніна Хелемендик-Кокот змалювала як територію страху й хаосу, який панував у перші воєнні дні [10, 132].

Володимир Барагура

Автор народився 8 листопада 1910 р. (на вересень 1939 р. мав неповних 29 років) у місті Немирові на Львівщині, в сім'ї судового урядовця. Початкову освіту отримав у рідному містечку, а далі продовжив навчання в українській гімназії міста Яворова, в університеті у Львові. Випробував себе в професійній діяльності як педагог, журналіст-публіцист, редактор та письменник. Журналістську роботу автор мемуарів продовжував і під час Другої світової війни. Зокрема, писав для однієї з провідних газет «Краківські вісті», що виходила під час нацистської окупації в Генеральній губернії, а згодом – у дистрикті «Галичина» та для львівської газети «Українські вісті». Після війни Володимир опинився на еміграції в США. Там він продовжив свою журналістську та літературну діяльність [7].

Свої мемуари автор написав, коли від початку війни минуло півстоліття (видані в 1991 р.). У вступній частині він, як і більшість мемуаристів, намагався обґрунтувати мету написання спогадів. Володимир Барагура вважав, що спомини будуть вагомим джерельним внеском у справу вивчення історії Другої світової війни, особливо в її «українську версію», зважаючи на брак документальних джерел [1, 9]. Автор мемуарів «Воєнні переживання сірої людини» орієнтувався в напрямках історичної науки, зокрема, добре знав про так звану «oral histori» – «усну історію» [1, 10] та розумівся на репрезентативності/нерепрезентативності, суб'єктивності такого джерела, як мемуари очевидців: «Мої спогади не претендують ні на непомильність, ні на точність і вичерпність. ... Подібні переживання мали десятки тисяч наших людей і вони можуть сконфронтувати їх з моїми спостереженнями та міркуваннями з цього трагічного, буремного часу, який попри тваринну хижість, жорстокість і безсердечність, мав теж і шляхетні, людяні прояви, приємні, щасливі, а то й веселі, комічні ситуації. В тому притаманність людської вдачі, що з перспективи часу приглушуються і злагіднюються негативні, гнітючі моменти, а зберігаються живо позитивні, будуючі, приємні» [1, 11].

Враховуючи проміжок часу, який минув після закінчення війни, та можливість доступу до всього спектру оцінок та праць, що стосувалися періоду Другої світової війни, автор спробував

змалювати міжнародну ситуацію напередодні вибуху війни на декількох сторінках своєї книги. Він критикував Версальську (в автора «Версайську») систему – не в останню чергу через те, що в ній не було передбачено місця для незалежної України, виділяв найважливіші, на його думку, проблеми кожного з великих гравців міжнародної арени. Читач непомилково вгадає симпатії і вболівання Барагури за українську справу, так само, як і відчує негативне ставлення до тих держав, в які напередодні війни входили українські землі [1, 12].

Переходячи до опису особистого життя напередодні війни, Володимир Барагура згадав про настрої, які панували в Стрийській польській гімназії: безперервні дискусії про війну, панувала «бравада» щодо готовності Польщі до майбутньої війни, віра в допомогу Червоної армії в боротьбі проти Гітлера [1, 20–22].

Вибух війни Володимир Барагура побачив уже в українській гімназії в Яворові, випускником якої був і до якої почував особливу любов і прихильність: «Хоч я був уродженцем близького Немирова, то почував себе яворівцем, бо в Яворові прожив ранню весну свого життя. Тут дістав я підстави знання й підготову до майбутнього життя, тут моїми вчителями були такі незабутні педагоги, як проф. Іван Чмола, пластовий виховник і діяч та зразок громадського працівника проф. Євген Яворівський, старшина УГА, учитель-педагог, письменник і журналіст» [1, 25].

На момент, коли розпочалася активна мобілізація (за свідченням автора – кінець серпня), Барагура перебував на канікулах, але спеціально для з'ясування ситуації подався до Яворова: «Містечко виглядало як велетенський військовий табір. Місцеві казарми уланів і всі більші публічні будинки та міські площі були заповнені молодими людьми – рекрутами. Але польське командування не було приготоване на раптовий наплив такої маси людей. Не було евіденції, не було де їх примістити, прокормити, обмундирувати, озброїти. Панував повний нелад і хаос. ... Одночасно до міста стали напливати масово поляки-втікачі з західних територій держави. Перелякані, змучені, голодні, розказували про жахіття наступаючих німецьких з'єднань, шукали розпучливо пристановища, прохарчування. Деякі залишилися в Яворові, інші їхали далі на схід аж на Волинь, думаючи знайти захист і опіку советів» [1, 29].

У перші дні війни Володимир мав змогу слухати радіоприймач, до того ж не тільки польську сторону, але й німецьку та інформацію від «Української Парляментарної Репрезентації». Поляки повідомляли про перемоги польського війська, німці ж, навпаки, свідчили, що йому лишилося існувати лічені дні, а українська сторона, боячись репресій, постійно засвідчувала лояльність українського населення до Польщі [1, 30].

Перше враження від зустрічі з німцями автор отримав, вже перебуваючи в селі Волчищовичі. Там він вперше побачив німецького літака, який пролетів над гаєм і скинув бомбу [1, 29]. Барагура свідчив про страх українських селян перед поляками та їх радісне привітання німецьких вояків, яких вони розцінювали як визволителів від польської влади [1, 31]. На самого автора німці справили враження як модерна, гарно озброєна армія в порівнянні з її польським аналогом [1, 31]. У 1939 р. німці, які зайняли територію Західної України на декілька тижнів, поводити себе пристойно й не втручалися в життя місцевого населення, не чинили грабунків та «позитивно ставилися до українців» [1, 32–34].

Новину про вступ Червоної армії на східні кордони колишньої Польщі автор сприйняв як «страшну». Ця подія, ставлення до якої формувалося й під впливом чуток про злочини більшовиків у Львові, вплинула на рішення Володимира Барагури податися слідом за німецькими військами на західні терени Польщі. Селяни Волчищович вирішили вітати нову владу з надією, що знову йдуть «наші люди» [1, 35].

Передчуття наближення війни Німеччини з СРСР автор відзначив навесні 1941 р.: «На провесні 1941 р., як тільки почали танути сніги й рушили криги, шляхом на Тарнів–Перемишль почали маршувати безконечні колони німецьких збройних сил – Вермахт-у, СС-ів та допоміжних військових з'єднань. ... Це був німецький «Авфмарш» ... на східний фронт, передвісник війни з СРСР. Похід тривав кілька діб. Газети й радіо про нього мовчали. На інтервенцію советів німці пояснювали, що це «маневри» й переміщення війська» [1, 52].

Дату радянсько-німецького конфлікту чомусь подано 30 червня 1941 р. [1, 52]. Подальша розповідь переносить читача

до окупованого німцями Львова, куди подався Володимир Барагура слідом за німцями.

Михайло Подуст

Михайло Олександрович Подуст народився 18 листопада 1921 р. в м. Дунаївцях Хмельницької області, згодом сім'я переїхала до Кам'янця-Подільського. Батько автора, за його ж свідченням, помер від важкого паралічу в 1932 р. Про важкі часи голодних 1930-х років, розкуркулення автор у своїх мемуарах не згадував жодним словом. Після смерті батька Михайло Олександрович змушений був багато працювати. Попри це він згадував роки праці й навчання як час становлення та звершень [6, 7–8].

В 1939 р. автор вступив доу Сумського артилерійського училища, яке закінчив напередодні війни, та обрав місцем служби Полтаву (полк знаходився в Яреських таборах). Там Подуст і почув про початок війни між Німеччиною та СРСР [6, 16].

На момент початку війни автор мав повних 19 років, перебував на посаді начальника розвідки артилерійського дивізіону. Він пройшов шлях від перших днів війни й до її завершення в Берліні, присвятив службі в армії 37 років (про що писав не без задоволення й гордості). Свої мемуари Михайло Олександрович написав у 79 років.

Подуст наголошував на тому, що прагнув розповісти про своє фронтове життя, товаришів, спираючись виключно на власну пам'ять та пережитий досвід [6, 5]. Він не приховував, що пишається своїм народженням і можливістю жити в «країні Рад», тяжко переживав розпад Радянського Союзу [6, 5]. Автор відверто розповів своїм читачам про особисте позитивне ставлення до Сталіна та висловив впевненість, що з плином часу ставлення до «вождя народів» повернеться до того, яким воно було в роки його правління [6, 12].

Стосовно 1 чи 17 вересня 1939 р. автор не залишив ніяких рефлексій. Під 1 вересня 1939 р. він згадав лише факт початку свого навчання в Сумському артилерійському училищі [6, 10].

Автор стверджував, що вся країна готувалася до війни, всі знали про її наближення [6, 20, 21]. В училищі, де навчався юний Михайло, в 1940 р. збільшили набір курсантів [6, 14]. Подуст не

погоджувався з твердженнями, що 22 червня був вихідним і всі відпочивали: військові перебували на вченнях. Михайло Олександрович постійно наголошував на високій дисципліні в армії напередодні війни, дотриманні чіткого регламенту.

Особливо не заглиблюючись у причини невдач 1941 р., Михайло Олександрович пояснював їх перевагою сил німецьких військ, а також тим, що «Генеральний штаб, яким керував Жуков, не все зробив для захисту наших кордонів, старий кордон не зайняли війська, а новий не був готовий» [6, 20]. Серед перешкод і прорахунків перших днів війни автор назвав проблеми із налагодженням зв'язку для передачі інформації, відсталу підготовку частини полководців, які діяли методами, ще випробуваними за громадянської війни, на противагу яким німецькі війська мали добрий воєнний досвід після завоювання Європи.

22 червня 1941 р. полк, у якому служив Михайло Олександрович, відправили з Яреських таборів до Полтави, далі – на західний кордон (район Білорусі). Автор пережив зустріч із солдатами, які вже відступали від кордону, пізнавши всі жахіття першого дня війни. Новоприбулі дивилися на них зверхньо, з осудом – як на дезертирів [6, 21]. Перше враження від побачення з війною віч-на-віч вразило молодого військового: «Ми дивилися, як нас розстрілюють, було таке враження, ніби ми втратили розум. Нас чіпляє шасі, а ми з відкритими ротами дивимося на це чудовисько» [6, 22].

Всі події, явища, які пережив у молоді роки, Михайло Олександрович Подуст оцінював тільки позитивно, як роки особистого гартування й змужніння.

* * *

До розгляду в даному дослідженні взято мемуари людей, які пережили та відчули всі труднощі воєнних буднів. Початок війни автори побачили в різних куточках українських земель: на Київщині, поблизу Запоріжжя, в Дніпропетровську, Полтаві та в селі на Львівщині. Троє з них у результаті війни опинилися на еміграції, двоє належали до радянського покоління «переможців».

Мемуари Федора Пігідо, Антоніни Хелемендик-Кокот та Володимира Барагури умовно можна віднести до варіанту колективної пам'яті українців-емігрантів. Згадані мемуаристи опинилися в

різних куточках планети: в Німеччині, Канаді та США. Окрім того, свої спомини автори писали у різний час, до того ж, Володимир Барагура ніколи не жив у Радянському Союзі, свідомо відмовляючись від такої можливості. Попри всі відмінності для їхніх моделей пам'яті, відображених у мемуарах, притаманні спільні риси. Вони описували важкі умови існування українців без власної держави, засуджували керманічів, які володіли українськими землями. Антоніна Хелемендик і Федір Пігідо концентрували основну увагу на злочинах Радянського Союзу, взагалі не беручи до уваги утисків українців з боку Польщі, Володимир Барагура ж засуджував «окупаційні режими» на всіх етнічних українських землях. Більшу увагу автори-емігранти, які походили з території радянської України, зі зрозумілих причин, приділили 22 червня 1941 р., тоді як Володимир Барагура, виходець із західноукраїнських земель був очевидцем німецько-польської війни. Однак перші дні воєнних дій німців чи то проти поляків, чи проти СРСР ці три автори пам'ятали як сповнені страху, хаосу й паніки.

Два інші мемуаристи, Костянтин Грушевий та Михайло Подуст, незважаючи на різний час написання й друку споминів, представляють офіційну радянську версію Великої Вітчизняної війни. Їхнє життя, становлення, кар'єра склалися досить успішно в Радянському Союзі, можна навіть припустити, що саме німецько-радянська війна стала певним позитивним каталізатором для подальшої долі авторів. Обидва твори представляють для читача героїчну війну СРСР проти нацистської Німеччини. Костянтин Грушевий і Михайло Подуст описували організованість і витримку радянських людей (в Подуста акцентовано увагу на Червоній армії, тоді як у Грушевого на радянському суспільстві в цілому). Незважаючи на певні відмінності в їхніх творах (Грушевий не виокремлював ролі Сталіна у війні, а Подуст дозволяв собі критичні зауваження щодо дій Жукова в перші воєнні дні), можна відмітити, що обидва автори писали свої мемуари, дотримуючись, свідомо чи підсвідомо, офіційного радянського мейнстріму.

Наприкінці хотілося б зауважити, що дана стаття є лише першим кроком у постановці питання взаємодії колективної та індивідуальної пам'яті певних соціальних груп. Надалі було б важливо залучити якомога більше коло мемуарів, що представляють різні

погляди очевидців на історію Другої світової війни. Ретельне вивчення біографії авторів, текстів (не лише того, що написано, але й того, що замовчано чи емоційно марковано тощо), співставлення часу й умов написання споминів із тенденціями, які могли вплинути та переважали в формуванні варіанту пам'яті про Другу світову війну, а також аналіз сучасних тенденцій у політиці пам'яті, їх перегук із індивідуальними моделями пам'яті про війну дозволять зробити чіткіші висновки про механізми взаємовпливів обох видів пам'яті. Вони можуть стати в нагоді для вироблення прийнятної моделі офіційної політики пам'яті про Другу світову війну для всього українського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Барагура В.* Восні переживання сірої людини. (Спогади з Другої світової війни). – Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Видавництво «Свобода», 1991. – 146 с.
2. *Гриневиц В.* Міт війни та війна мітів // Критика. – 2005. – Травень. – С. 2–8.
3. *Грушевой К.* Тогда, в сорок первом... – М.: «Известия», 1977. – 333 с.
4. *Грушевой Константин Степанович* // Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898 – 1991 / Електронні дані: <http://www.knowbysight.info/GGG/02255.asp>
5. *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». (Спогади та роздуми очевидця). – К.: «Смолоскип», 2002. – 288 с.
6. *Подуст М.* Своїми очима. – К.: Задруга, 2003. – 360 с.
7. Про автора // *Барагура В.* Военні переживання сірої людини. (Спогади з Другої світової війни). – Нью-Йорк – Джерзі Сіті: Видавництво «Свобода», 1991. – С. 7–8.
8. *Сербин Р., Шаповал Ю.* Федір Пігідо та його спогади // Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». – К.: «Смолоскип», 2002. – С. 6–11.
9. *Тартаковский А.Г.* 1812 год и русская мемуаристика. Опыт историко-ведческого изучения. – Москва: Издательство «Наука», 1980. – 312 с.
10. *Хелемендик-Кокот А.* Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади. – Торонто, 1989. – 359 с.
11. *Хелемендик-Кокот А.* Передмова // Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: Спогади. – Торонто, 1989. – (сторінки н/н).

12. Шайде К. Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945 гг.) // *Ab Imperio*. – 2004. – № 3. – С. 211–236.

13. Oldenburg M. Ideologie und militärisches Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. – Köln: Böhlau, 2004. – 365 s.

Яременко В.Н. 1 сентября 1939 и 22 июня 1941 года в воспоминаниях очевидцев

На основании мемуарной литературы делается попытка проследить индивидуальную память людей об одних и тех же событиях Второй мировой войны, её контрверсийность, зависимость от внешних влияний, коллективной памяти определённой группы.

Ключевые слова: 1 сентября 1939 года, 22 июня 1941 года, мемуары, индивидуальная память, коллективная память.

Yaremenko, V.M. 1-st September and 22-d June in the Memoirs of the Eye-witnesses

This text is devoted to investigation of individual memory about the same II World War's events, the controversial of the memory, and its depending from outside influence and collective memory. The conclusion is based on the memoirs.

Key words: 1939, the 1-st of September; 1941, the 22-d of June; memoirs, individual memory, collective memory.